

ԱՆԱՏԻՏ

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

Դ. ՏԱՐԻ

ԱՊՐԻԼ 1901

ԹԻԻ 4

ԴԷՄՓԵՐ

Լ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

—o—

Գործը զոր կը թողու Ալիշան, հսկայ յիշատակարան մըն է անխոնջ աշխատասիրութեան, մշտավառ ու բեղմնաւոր հետաքրքրութեան, կաթողին ու խանդավազ զգայնութեան, զոգտոր ու թեւաւոր երեւակայութեան, — զործ հայրենասէրի, կրօնաւորի, հմուտի, ընդհանրացուցչի, թարգմանչի, բայց ամէն բանէ առաջ՝ «բանաստեղծ»ի։ Նոյն իսկ տեղագրական, պատմական, երկասիրութիւնները «գիտական» հանգամանք չունին՝ այդ բանին որոշ առումովը, «բանաստեղծութիւն» են միշտ՝ այնչափ որչափ իր շնուագները։ Համակ խանդ ու երեւակայութիւն, Ալիշան չունէր վերլուծումի կարողութիւնը, — անհրաժեշտ պայմանը «գիտական» աշխատութեանց, Բացի հին Հայաստանի աշխարհայրութեան նուիրուած իր աշխատութիւններէն, որոնք հեղինակութիւն կրեն համարուի՝ գիտական տեսակէտով, իր միւս գործերն աւելի սրտով քան մտքով խորոզ մարդու մը արտադրութիւններն են։ Կատարեալ գիտունը պէտք է անշուշտ մտքին հետ ունենայ եւ սիրտը, վերլուծման հետ եւ երեւակայութիւնը, — որովհետեւ առաջնաւոր գիտունը կ'ըլլայ պարզ գործաւոր մը, անկարող՝ չայն հայեացքներու եւ մեծ հետեւութիւններու Բայց

միմիայն սրտով մարդ «գիտուն» չի կրնար ըլլալ։ Բանաստեղծութեան մէջ, սիրտը կը բաւէ յաճախ, կարեւորագոյն տարրն է գոնէ, (թէպէտեւ ամենէն վեհ ներկայացուցիչները մարդկային բանաստեղծութեան ամենէն բարձր տեսակին, անոնք են որ կրցած են սիրտը մըտքին միացնել, ինչպէս Սոփոկլէս, Լուկրետիոս, Շէքսպիր, Կէօթէ, Շէլլէ, Լէոնարտի, Պոնալէր, Լըզոնիթ ալ իւր)։

Ալիշան սիրտ մըն էր, բայց շատ մեծ սիրտ մը։ Այդ սիրտը ամբողջապէս լեցուած էր երկու պարզ ու մեծ զգացումներով, Աստուծոյ սէրն եւ ազգին սէրը, — օէր որ խորհրդածութեան արդիւնք չէր, քննադատութեան չէր եւ թարկած ինքզինքը։ Կը հիմնուէր միմիայն աւանդութեան վրայ։ Իոյրը հաւատարմութեան բոլոր զրոյցները զոր նախաւորներն իրեն թողած էին, զաղափարը զոր կազմել տուած էին պատկենական աւանդութիւնները՝ Աստուծոյ, աշխարհի, կեանքի եւ հայկական պատմութեան վրայ, անվիճելի իրականութիւններ էին, միակ իրականութիւնն էին իրեն համար, ամէն ինչ որ գրած էին բոլոր հայ պատմագիրներն ու քրոնիկագիրները, վերջնական ճշմարտութիւններ էին՝ իր աչքին։ զերադոյն գրքերը իրեն համար Աստուծաշունչն ու խորհնացին էին, գիրենք մեկնող, լուսաբանող, պատկերադարձող, շաբուանակող, երգարանող բոլոր գրքերով մէկտեղ, այդ երկու գրքերուն ամէն մէկ էջը սրբազան՝ ամէն մէկ բառը յաւիտենականօրէն ճշդ էր ըստ իրեն։ «Կը ճառապիտ, կ'ըսեն զինքը մօտէն ճանչցողները, երբ կը տեսնէր եւրոպացի կամ չայ քննադատները որ խորհնացոյն կատու-

ցած չէնք կը քայքայէին» :

Եւ այդ երկու սերերը Ալիշանի հոգեւոյ մէջ սերտօրէն իրարու կապուած էին, կամ աւելի ճիշդ՝ իրարու խառնուած, իրարու հետ ներքինապէս ընդլուգուած ու գրեթէ միակ զգացում մը դարձած էին, անոնց ամապանակման թիւերը բոլորովին կորսնցնելու, քիչ մը նման այն երկու բնութիւններուն որ՝ ըստ աստուածաբաններուն՝ Քրիստոսի մէջ անշնորհօրէն միանալով միակ անձ մը կը կազմեն, և իր աշխարհայեցողութիւնը, այս պարզ հիմունքին վրայ հիմնուած, շատ պարզ էր։—Հայաստանը աշխարհիս կեդրոնն էր իրեն համար, օրհնեալ «բնագաւառը», ուր Աստուած բնակեցուց առաջին մարդը, Հայկի նախնայրը, Ագաթը, որ արդէն Հայ էր եւ կը խոսէր լեզու մը որ հայերէնին նախահայրն էր :

Մեր տէրն է յերկնաց ծաղիկն երբ իջաւ, երկին հիման քարն, Արարատ դրաւ :
... ի Նալոյց հողէն կազմեցաւ Ագաթ :
Ջօքն Հայոց Եւան իրենց քաղցրամբ,
... Այս մեր սարերու ձերեզ արծազանք
Աստուծոյ ձոյնին արեւն դաստախանք :

Այդ «բնագաւառ»ին մէջ է որ կը կանգնէ Արարատը՝ վեհագոյնը երկրագնդին բոլոր լեռներուն :

Ո՛հ կենսաբուխ, ո՛հ սիրտնակ ինձ լրախ,
Անտառայգ յարծախնակ իւրեղեալ,
Որ յաւեթիւք յիշատաբարք նազիս,
Չէրիսն համայն գրելով մանկուն տօրեալ,
Իսպառաք՝ գտերեւաշարքն Ոլիմպոս,
Գարշապարիք քննող՝ թառեցի Պարիսոսս,
Որ երկրածինք գիշ կառուցին օժտուն,
Ի քեզ Աստուան հանուրց զնախնէ կոյսան :

Արարատին ուղղուած այս գերագոյն ներշնչող, որ հնչիւն լեռնեղուն ժամացական անբաղդատելի գեղեցկութիւնն ըմբռնող ազատ մտաքերուն տեսակ մը ամբարշտութիւն պիտի թուի, Ալիշանի համար ամենապարզ, անվիճելի ճշմարտութեան մը արտայտութիւնն է. Արարատը գերի վեր է՝ ըստ իրեն՝ Պարսպաւնի եւ Ոլիմպոսի, որովհետեւ ատենք երկրաւոր (ու յոյն) աստուածներէ բնակուեցան, մինչդեռ Արարատը յախտնական ու միակ Աստուծոյն, «հայ» Աստուծոյն պատուանդանը կը աւա, եւ եւ խոնամարտօր «հայ» ցեղին է։ Արարատի վրայ է դարձեալ որ Նոյն տեղանը, այսինքն արդի բովանդակ մարդկութիւնը պահպանող բջիջը, կանգ առաւ :

Երբ գոռաց երկինքն ու գետին սարեց,
Ամպերն ի ծով, ծովն ի յամպեր վազեց :

Այն սօրին ծարեն Նոյ մտաւ ի տապալ, ջրառուից երկին շուրջն եկաւ մանաման, ջրառու տառնին զրկէ յաւեթիս :
Երկին էր գոտաթի տնապատ ահեղ,
Իւր ի Հայաստան կտրէ մարգուլթեան տեղ : (1)
Հայ ազգը ամենէն էին, ամենէն քաղ, ամենէն աղին եւ ազնիւն էին, ամենէն որ «փառք որդեղքն տուաւ : Եւ ազատութիւն աշխարհին» : Արամը, Տիգրանը որ «հնկայից յաղթեցին» և «լեռնա» նրման կտրիճներն ի ձորն Հայոց թափեցին» : անպարտեղ թագաւորներն են եղած, որ աշխարհ զոգացուցած են, ինչպէս եւ Տրդատը, «մենն հակայից եւ թաշաւորաց» : Արգար Քրիստոսին հետ թղթակցած եւ անոր հաւատացող առաջին թագաւորը եղած է, եւն, եւն : Հայ ազգը գժաղղութեանց է մասնուած Աստուծոյ հրամանով, որովհետեւ միջոցաւ Աստուծոյ, իր նախկին սրբութիւնը չպահեց, բայց օր մը պիտի գայ անպատճառ ուր այդ դժբաղդութիւնները վերջ պիտի գանին, եւ Հալութիւնը նորէն պիտի վերակենդանացնէ հին եղեմը : Այս ամենուն վերեւ յաւիտեանական Աստուածը կը ծածանի, արեւոր եւ անաւոր, բայց եւ կաթողին Հայրը, երկինքի կապոյտ ալեքերուն մէջ իր ոսկիգանուն վրայ բազմած, գործով ու ցաւով իցունէ աշուրները Հայաստանի վրայ յառած :

Իսկ հայրն հանուրց անծամեանկ քաղցր Աստուծո
Ակտաթիւմ հաշտ յոսեց Ալեքատը Մասեաց :

Եւ Բնութիւնն իր բոլոր պերճութիւններովն ու հրապոյրներովն, ուրիշ նպատակ չունի քացի եթէ Աստուած փառաբանել կամ Հայութեան ցաւերը ողբալ, արեւը Արարչին մեծութիւնը կ'երդէ, եւ լուսինը Հայոց գերեզմաններուն վրայ կույտ :

Եւ այս բոլոր համապատկերը, որ տեսակ մը Յակոբի սահուող կը ներկայացնէր՝ Աստուծմէ սկսելով մինչեւ. Հայաստան իշնող, իր անթիւ աստիճաններուն վրայ կրելով վար եկող ճիւղ մակ հրեշտակներ եւ վեր աւաղող կարմիր հատակներ (ամենքն ալ Հայ) : Ալիշանի համար քնածին նկար մը, պայմանադրական տեսիլք մը, արուեստի խաղ մը չէր, այլ իրականութիւն մը։—որովհետեւ ոչ ոք «անկեղծ» եղած է ինչպէս «Յուշիկներ» երգիչը, իր ազամանդէ երաղին մէջ փակուած այս մաքուր ու մանկական հոգին միմիայն ըմբատ մորիկին մէջէն անցած է, անոնց իր լուսեղէն պատմութեանին վրայ ամենափոքր ցայտք մը ընդու-

(1) «Հայրն Ալիս»

նկուռ և երկվայրկեան մը չէ տարակուսած իր հաւաքներուն ճշմարտութեանը մասին, խորապէս համոզուած որ երկրաւոր ուղին ուրիշ կը քալէր կ'անցնէր, զինքը կ'առաջնորդէր դէպ ի վերին եղիմը, ուր Հայրը թեւաբաց կ'սպասէր իրեն և Երեք տարիի չափ առաջ, իսկաբ Եանին զինքը կը տեսնար վառ քին մէջ, օրհասական պատանիի մը մնարին մօտ, գուարթի ժպտով մը դէմքը չղարձակ, մահամերձին պող ճակատը շոյել գորովագին «Երանի՛ր՝ քեզի, Եանիւլ մնոր, հիմա դուն հըրեշտակ մը պիտի բլլաս եւ երկնքին մէջ լուսնեղէն աթոռի մը վրայ պիտի բազմես. քու հիւսն աբաղկած ամէն մէկ հատալիդ սուղ մէկ մէկ վարդ պիտի բուսնի քեզի համար Աբգա-յութեան մէջ...»

Մարգ մը որ այսպէս կը զգար, այսպէս կը մտածէր, այսպէս կը տեսնէր, այսպէս կ'ապրէր, չէր կրնար բնականաբար մանրագէտով աշխատելու համակերպել, ամէն ինչ որ կը հաւատար, իրեն համար գերազույց ստուգութիւններ, այսպիսի մտաւոր ու հոգեկան տըրամադրութեան մը մէջ յղացուած գործեր գերտական» հանգամանք չէին կրնար ունենալ անշուշտ և Ռայջ ոչ ոք պիտի մտաբերէ մեղադրել ստի Ալիշանին, անձնիւր գործիք պէտք է դառնել իր ուրոյն արժանիքին համեմատ իր մասնաւոր գործին մէջ և Ալիշան հոյակապօրէն կատարած է այն գործը զոր ուզած է կատարել, եւ որ, շարունակելով իրենցացումն եւ Չամչեանին գործը, իրեն զլխաւոր նպատակ ունէր հայ ժողովրդին ներշնչել կազդուրել ու ազնուացուցել հպարտութիւնը մեծ ու փառաւոր անցեալը մը ունեցած բլլալու «Ախտաւան»ը «Միապաշտ»ը, «Միապաշտ», «Արարատ»ը մանրակրկիտ եւ ուղղակի քննութեան արդիւնք չեն, Ալիշան զանոնք յօրինած է գործածելով ալ, բոլոր տեղեկութիւնները, նկարագրութիւնները, տղերհայրերը զոր գտած է հայ եւ օտար հեղինակներու մէջ կամ զոր Հայաստանէն իրեն զրկած են առաւել կամ նուազ ճշգրտադէտ թղթակիցներ, առանց կարենալու ատոնց հարապատութիւնը ստուգել, քանի որ երբեք որք չէր կոխած Հայաստան եւ թղթներու մէջէն կը ճանչնար երկիրը զոր կը նկարագրէր Փատմական ամենէն կենսոտ ու մութ հայրերը բանաստեղծական ենթադրութիւններով լուծած է յաճախ, երբ աւանդական մեկնութիւն մը պակասած է և «Նին Նուառ»ը Հայոց»ին մէջ, որ քրիստոնէութիւնէն առաջ Հայոց կոնքը

ուղած է ուսումնասիրել, իր հիշը կը ձգտէր, ոչ թէ զարբերութիւններ մէջէն ճշմարտութիւնը զանազանելու, այլ ապացուցանելու թէ հայկական թագաւորներու օրով Հայերը միաստուածեան էին(1), թէ կապալաշտութիւնը օտարներու ձեռքով ժամանակակարգայն Հայաստան մտած երեւոյթ մըն էր եւ քրիստոնէութեան առջեւ ամենայն դիւրութեամբ տեղի տուաւ, զգացումը կը տիրապետէ հոն և Ալիշան առիթ չի փախցնէր այդ «չստուտած» ներսը հասցնելն անխառն բանիւր ըսելու, Աստուածամէնին քով Անահիտին նսեմութիւնը ցոյց կուտայ, եւ Յիսուսի դէմքին առջեւ վահագնին նուաղումը, (թէ պէտք եւ իր հաւկանեթանականաւորող աստեղծութիւնը զինքը կ'արգիւրէր մերթ խաղաղաստանքի նշոյլ մը երեսուն երեւելէ աւել բոլոր մեռած աստուածութիւններուն համար որոնք իրենց որդին մինչեւ աստիճան մը «սիրելի»ն են իմ հոյն հն) և «Հայաստան»ին մէջ իսկ, որ բառաւորն մըն է հայկական բոյսերու անուններու, Ալիշան մեջցոյց կը դնէ իր զգայնութիւնն ամէն վայրկեան ի տես դնելու. ծագիկներու միջեւ ազնութիւնն ու պատուոյ աստիճանաւորած մը կը հաստատէ՝ իր հայ-քրիստոնեայի դատումներն «հայաստան, ինչպէ՛ս» օրինակի համար՝ վարդի եւ շուշանի համառաւոր բաղդատութիւնը. Եւստան ծագիկը գրեթէ անկարօտ է ծանօթութեան, ստեղծի եւ լսողի միտքը կը յափշտակէ եւ ողբով ալ նիւթական բոյս ըլլալու արեւելեան ձման, բարդական կամ ունիւթական զարգիւթը մ'ալ կ'աղղէ. ի չնու ի վեր վարդի չես ծագիւնը զլխաւորութիւնը ժողովրդէն է, իբրեւ թագաւոր եւ թագուհի՝ բայց ո'րն ալ ո'րն այն՝ զի ըստ այլ և այլ լեզուաւ՝ ոմանք զվարդ թագաւոր գրեն եւ զլուսն թագուհի, այլք զվարդ թագաւոր, մինչ առաջինն յարմարագոյն գրէր և իսկ ո'րն աւելի զբարաստէ՝ Հասարակաց վարդի վարդի ստեղծ է այս աւանդութիւնը, սակայն երբ իշխելի որ չէր լեզուական կը մատուցուէին զայն՝ աւանդագրեցողներն, իր յարգն ու վարդը կը կորսնցնէ քրիստոնեայ մտաց առջեւ, որ անոր փորձերն զլուսնին համարեն օրինակ ողբաւանդութեան եւ կուտութեան

նոյն իսկ երբեք Հայաստան գագած չ'ըլլալը — որ տարօրինակ կը թուի Հայաստանը երեւելով ու նկարագրելով իր ամբողջ կեանքն անցընող մարդու մը կողմէն եւ զոր «Նոր դար» անխորաբար ի վեր կը հանէր իբրեւ Ալիշանի հայրենասիրութեան անկեղծութեան մասին տարակոյս ստուղ իրողութիւն մը, — շատ լուսաւոր կերպով կը բացատրուէ երբ մարդ թափանցէ Ալիշանին այդ մասնաւոր հոգեբանութեանը. «Ալիշան, — կ'ըսէր օր մը ինծի՝ ծանօթ բանաստեղծ մը որ իր աշակերտն

է եղած, հիւանդ պիտի ըլլար եթէ այսօրուան ողբալի, քայքայուած, մոխրապատ Հայաստանը աշգրիմ տեսնէր՝ ան իր մտքին մէջ միշտ կենդանի ու կանգուն կը նշմարէ հին, չքեղ, ազատ Հայաստանը, եւ այդ տեսիլքը չէ ուզած երբեք քանցել իրականութեան բիրտ բաղաժամը»։

Ալիւանի այդ բոլոր պատմական, քանասիրական, տեղագրական աշխատութիւնները պէտք է նկատել ուրիշն քանաստեղծ-հաւաքչի, հայրենասէր-բնորոշանրացուցչի գործեր, — եւ իբրեւ այդ՝ զմայլելի գործեր են անոնք։

Քննադատական ոգիի պակասը անոնց մէջ կը փոխարինուի բազմաթիւ ուրիշ յատկութիւններով որ դանձր տարօրինակէն կենդանի եւ չանկեկան կը կիցուցանեն, — յատկութիւններ որոնց զխաւորներն են ընդարձակ ու բեզուէ հատուցիւն, անխոնջ խուզարկութեան ձգտում, եւ արտայայտութեան արտասովոր զօրութիւն։ Մնամէջ հետտեսութեան մը թարգմանուող ուռուցիկ զգայնութիւն մը չէ որ կը լեցնէ այդ գործերը։ համբերաշատ ու կաթոգին տաժանքով, հաղար ձեռագրի, գրքի, տուեղարանի, քարի, փայտի, չէնքի, աւերակի, արձանի, պատկերի վրայէն հաւաքուած «Իրողութիւններուն շեղակոյտ մըն են անոնք, որ կը ներդաշնակուին, կ'ոգեւորուին, սիրուն կենսախայտ ամբողջութիւն մը կը կազմէ հաւաքողին լայն ու տաք շունչին տակ։ Այս հայարձանին մէջ զոր կանգնած է, ամէն բան կայ, ամէն ինչ որ Հայերուն անցեալ կամ ներկայ, քաղաքական կամ կրօնական, գրական կամ ուսումնական կեանքին կը վերաբերի։ «Արարատ»ը, «Շիրակ»ը, «Միսուս»ը, «Միսական»ը կը պարունակեն անհամար ծանօթութիւններ Հայաստանի զխաւոր նահանգներուն աշխարհագրութեանը, պատմութեանը, բարքերուն, բուսականութեանը, տիպաբանութեան, սովորութիւններուն վրայ։ «Աշխարհագրութիւն Հայաստանին», «Երկրագիտութիւն հայկական»ը ամենէն խնամոտ աշխատութիւններէն են այդ ճիւղին մէջ զոր Հայ մը մինչեւ այսօր արտադրած ըլլայ։ «Հայրենակոյտ» կը բովանդակէ հայկական բոյսերու անուններու ընդարձակ ցուցակ մը, բազմաթիւ ծանօթութիւններով, «Հայ-Վեներա»ը կ'ամփոփէ պատմութիւնը այն յարաբերութիւններուն զոր կիլիկեան Հայութիւնը ունեցաւ Վենետիկեան հանրապետութեան հետ

եւ այն նշանաւոր անհատներուն զոր արտագրեց Վենետիկ հաստատուած հայ դատարանութիւնը «Հին Հաւատք Հայոց»ը հաւաքումն է այն բոլոր տեղեկութիւններուն զոր հայ եւ օտար պատմագիրներու մէջ կարելի է գտնել Հայոց հին հեթանոսական կրօնքին վրայ։ «Շնորհակալ եւ պարագայ իւր»ը կը ներկայացնէ Հոռոմկայի սոխակին զմայլելի կեանքը՝ իր ամբողջ շրջանին համապատկերով։ «Արշադոյս քրիստոնէութեան ի Հայաստան կը պարունակէ այն բոլոր ծանօթութիւնները զոր ազգային եւ օտար աղբիւրները կուտան Քրիստոնէութեան Հայոց մէջ մուտքի առաջին շրջանին վրայ։ Եւ զեռ իրմէ կը մնան, անտիպ, տասնէն աւելի հատորներ, որոնք նոյն գործը կը շարունակեն («Պատմութիւն հայ վանօրէից յիտալիա եւ յնւորդա», «Հայաստան նախ քան զՀայաստան մինչեւ ցՄԵՆ Տիգրան», «Յիշատակարան հայ գրչապետաց», «Վանդակք Ս. Գահանայապետաց առ հայս եւ կաթողիկոսաց առ Գահանայապետ», «Մնացորդք տեղագրութեան Հայաստանի», «Հայկականք», 8 հատոր, «Հաւաքումն եւ աղբերք հայ պատմութեան եւ մատենագրութեան», եւն), Առնոց հետ, Ալիւան ատեն գտած է ծանօթագրութիւններու իրաւարակելի նախնեաց ձեռագիր գործերէն «Արեւստայի Պատմութիւն եւ կեղեցեաց եւ վանօրէից Եղիպատիք», «Գիրք վաստակոց», խոսքով Անձեւացւոյ «Մեհնութիւն պատարագին», Կիրակոսի «Պատմութիւն»ը, «Մովսէս Հայկականք» (22 հատոր), որոնք կը պարունակեն նախնեացմէ մնացած մանր մունր գործեր, Վարդան վարդապետի «Հաւաքումն պատմութեան»ը, Կամենիցի «Լեւ հաստանի եւ Ռուսանից Հայոց տարեգիրք»ը, «Նշմարք եւ նշխարք Հայաստանին» ու Հայաստանի ամենէն գեղեցիկ ընանկարներուն, չէնքերուն պատկերներն ամփոփած է ծանօթագրութիւններով, ու վերջապէս՝ Հայոց անցեալ ու ներկայ կեանքը Եւրոպացու ծանօթագիրներ համարհարադրական է Հայոց համակական երգերու հաւաքածու մը՝ անգլիերէն թարգմանութեամբ, երկու ֆրանսերէն բանաստեղծութիւններ՝ անցան վառվառ իրքան հմտալից Հայոց պատմութեան վրայ, եւ «Լեւստան»ին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը։

Ոչ մէկ հայ Հայկէն մինչեւ այսօր, չէ ցոյց տուած աղքատի վիճի խարի աշխատասիրութիւն մը՝ այդքան հարուստ ու փայլուն արդիւնքով մը պատուած։ Քսան հողի զորի կատարած է Արիւն իր կեանքին ընթացքին մէջ, ամբողջ մասնակցութեամբ մը, ամբողջ աշխարհ մը թողած է մեղի։ Եւ հայ պատանին որու համար որ հոր կը սկսի ուսանել, զարգանալ ու կազմուի, և եւ որոնք պէտք ունին իրենց ազգին ու հայրենիքին վրայ իրենց խօսող ապառ զանաւնի մը, չկայ աւելի կազմութիւն, աւելի հրաշանդիլ ու հրապուրիչ հասանազաւ քան այն զոր Արիւն կանգնած է։ Մասնագէտները պիտի վերսկսին այդ աշխատութիւններէն իւրաքանչիւրը։ պիտի պատեն անոնց մէջ ճշգրիտը սխալէն, պիտի հասնին աւելի կոտ ու ճիշդ հետեւութիւններու, — բայց Արիւնի այդ գործը միշտ պիտի պահէ իր օգտակարութիւնը՝ իրեն հնարագիւտութեամբ ամենէն փառքով հաւաքածուն զոր կարելի է գտնել, եւ իր անթառամ կենդանութիւնը — երբ մասնաւոր ահոր ըլլող գործը արարովի խմբագրուած մասերը աշխարհաբար թարգմանուին — իրեն երգ մը բերեանքի պատիւ հայ ցեղին, իրեն անուն մուսկուն մը հայ պատմութեան։

Ամենէն աղուր հնչիւններէն մին՝ այդ երգին մէջ, ամենէն չափ զարդ ունի մուսկունին, այն պաշտելի դրբըն է որ կը կոչուի «Գուշիկը հայրենեաց Հայոց»։ Տեսակ մը անբերձ խանդակով ու զիւցաղական «Հաղար ու մէկ գրեւ», ուր հեղինակը, յիշատակներով բեռնաւոր ծերունի մը դիմակն գեղեցած, հայրենի սուրբ կրակարանին անկիւնը կծկտած, մեծուստ գրչիւններուն երկայն մթնութիւնը կը լուսաւորէ՝ իր Հայկակ թոռնիկին, այսինքն իր աղջիկ ծնրադրի ըլլող հայ պատմութեան, պատմելով հայկական պատմութեան ամենէն փառաւոր գրուածները, հայ մտքին ամեն տեսակ ճիշդութիւն՝ ամենէն վեհապահներէն մինչեւ ամենէն անշուքներն ու մոռցածները։ հոն ետեւէ ետեւ կը տողանցին շատ մը մեծ հայ զէմբեր, իւրաքանչիւրն իր ուրոյն հրապուրովը, — «Կարմիր» Վարդանը, եւ Սահակ Պարթեւը, Զապէլ Թազուհին եւ Թէոդորոս Սալահուրի նահատակը, Աղոտ Ա. Եւ Ստեփանոս Արմենիքի, Վարդանի զուտը Շուշանիկը եւ Վահան Գողթնացին, Պոլիքտոսն եւ Նեարքոսը, Ստիքանտոս սարկաւազն ու Յովնան Երզնկացին, Լեւոն Վերջինը եւ Ռուկ Ռաշիկը, յետոյ,

Արգար դպիրը, հայկական տպագրութեան առաջին հիմնադրներէն մին, հայացեղ բուզանդական կայսր Վարդան Բ. Բ, հայ ժողովրդական բանաստեղծները, Հայոց հին տաճարը, Հայաստանի բնախօսութիւնը, հայկական տօնները՝ Նաւասարդը, Մնացեալն առնել, Ոսկերիանի բնակութիւնն ի Հայաստան, Փոնտոփոնի անցքը Հայաստանէն, եւն, եւն Եւ այս ըլլոր զէմբեր, զէպերը, յիշատակները՝ կ'ողեւորուին, կը յառնեն անցեալին փոշիէն, կը վերապրին՝ տարօրինակաւ հերոսի կեանքով մը, շնորհիւ այն թրճուտ շունչին զոր պատմողը անոնց վրայ կը փչէ, պատմողը որ քաջից պապիկի միամիտ շողփաղփաղներէ զիւցաղներգակ բանաստեղծի հոյակապ շեշտերու կ'անցնի փոխ առ փոխ, միշտ անկեղծ, միշտ յուսաւոր, միշտ կենդանի, միշտ սիրուն, ու միշտ տողորուած աղնիկ, աբի, զողորմիկ և ծաղկաւոր իմաստասիրութեամբ մը, որուն մէջ տիրապետող կրօնական զգացումը ոչինչ ունի թուլացուցիչ և ջլատիչ, այլ ընդհակառակը զորիչ մը կը գտնուի աշխատանքութեան, քաջութեան, անողջ հայրենասիրութեան։

Արարչագործ մաստիչ բարձրագոյն կերտուածք, չեն սխալուած կատարքն կամ գաղութն իմաստի, այլ ուսերուց վերել կանգնած իմաստից արարչ, բարձր եւ բարակ բանուած։ Զգայ ծաղիկ արժանաւոր այրող պոսկի ըլլալու, ոչ ոսկին եւ արծաթն որ հողէ կ'ենկնէ, ոչ իրանի ծովէն իրաւած բուսած եւ մարտի իրաւոր Ո՛հ, գեղեցիկ եւ մոլայնի սուտաւորն ցոլակալով իւր զգալարով փնջիկէն այլ զաւար ծաղկի մը բոլորած։ սակայն շատ աւելի պայծառ է ամբօթութեամբ խոյժեալ երեսն, եւ աւելի ազնիւ՝ ահոր վրայ շատուած աշխատութեան կայլակներն։

«...Այլով կու ծնանիմք, խաղալով կու ծնծնամք, աշխատութեամբ պէտք է մարդ ըլլամք. մէկ ձեռքով մեկն մէկ ձեռքով մեր նմանեաց օգնենք. սերով կենակցենք, պատուով ապրինք, յուսով ձերտանանք, գոհութեամբ մեռնինք։

«...Այս աղքէն եւ ցոյցին, մեկն մտն է հեռի, Եւ լուկակ, ամենքն զարգած եւ իրեն Տայրենի ողորմողը շէնցելով, եւ անդրանիկն ազգայ՝ մեր ազգն՝ կրտսի ըլլալ յետանցաւ։

«...Այլ լու ուրեմն, ո՞վ Հայկիկ քու վեհակիդ յարմար աշխատութեան գործիդ, վերցուր յերկինք, օրհնելու առեւ եւ աշխտեւ։ Աշխատե՛ք յերկրի միտքդ յերկինք, սերտդ Տայրենեաց վրայ։

«...Ճշմարիտ Տայրենասիրութիւնն չէ տառալ կամ փայլակ մը յանկարծ երեւցող եւ անցնող. ոչ հաւր մուլ է թափառիկ, եւ ոչ կայծակն այրող լափող այլ հասարակար յերկրութեան մը, յստակ ըլլալով, պնտղաբիւ իր իրաւունքն։

«Ո՞վ անմեղքով աբի, բարեկեցիկ Տայրենասիրութեան, զու պարտաւոր, վառն սրբէ քաջար լայկար կայ՝ քեզով լուսուած սիրտը՝ անարայն եւ անմեղ ըլլալ կ'արեւակ, եւ եթէ խարիկ մեկն սիրան եւ անյնի երկբաւոր մասամբ, երկունակ մասը մնայ ի վերայ Տայրենեաց, որպէս հաս մէկն եւ կնդրիկ է։»

Ալիշանի գործին ամենէն թանկացին , ա-
մենէն բարձր մասը սակայն՝ գեղեցկադիտա-
կան տեսակէտով , իր Նուաղներուն են . հոգ
այլեւս իր բուն տարրին մէջ է Ալիշան , գուտ
բանաստեղծութեան մէջ : Միշտ միեւնոյն նիւ-
թերն են որ զինքը կը ներշնչեն հոտ ալ , —
կրօնքը եւ հայրենիք , — բայց թուականները ,
պատմական կամ կրօնական առեղծոածները ,
բանասիրական կնճիռները այլ եւս չեն ծան-
րաբեռներ իր թօրը : հոտ այլեւս ակնոց չու-
նի , գրքերու , ձեռագրերու փոշին թօթափած
չ , աշխատանքի միջոցաւ հոտ բա է ելած .
ու . թեւեւ այլեւս ազատ ամէն աւելորդ բեռէ՝
կը թռչի իր երեսակայութեանը երկնքին մէջ
եւ կ'երգէ : Իր երգը ամենէն վեհն , ամենէն
ճոխը , ամենէն հզօրն է զոր հայ փնարը ար-
ձակած բլլայ երբեք , եւ ամենէն բազմազանը :
Շնորհալին ու նարեկացին , իտրենացին ու
Թլիկրանցին , Նիդիլն ու Պլուզը , իրենց ձայ-
ները միացուցած են անոր մէջ , երբայրակցե-
լով բնթարթայի , Լամարթինի , Միլտոնի ,
Հիւկոյի , Պայրենի մեծ տաւիղներէն ինկած մէկ
քանի լայն հնչիւններու հետ , խառնուած այն
խորունկ , սիրուն , տարօրինակէս կրակոտ ,
միաշուն ու միանգամայն զիւցաղնական , քըն-
քուն ու միանգամայն վեհմ ձայնին որ Ալի-
շանի հոգին ինքնուրոյն բլլաւ մին է : Այդ
երգը տարապայմանօրէն անհատասար է . «Ման-
կունիսն զպոցպակաւի շարագիտութեանց
հուզութիւն մը տպագործութիւնը կը թողու ,
եւ «Տէրութիւն մէջ հաղի կարելի է գտնել
երեք չորս քորթուած , ինչպէս «Աստուածա-
յին մեծամարտութիւնը» , «Ի Յիսուս պատանի
կրեւով զգործիս լաւըլաւանացը» , եւն , որոնք
անձնական գոյն մը ունենան եւ այն մեծ
շունչը որ Ալիշանի գեղեցկագոյն էջերը կ'ու-
ռենք է բայց զշայրութիւն , «Բնութիւնի եւ
մանաւանդ «Տիրութիւնի մէջ , — ուր քրիս-
տոնէական իմաստասիրութեամբ ներշնչուած
համամարդկային լայն բանաստեղծութեան մը
չնշտերը կը հնչեն հոյակապօրէն , — կը գրա-
նենք բազմաթիւ քերթուածներ որոնք շատ
մեծ ու շատ ինքնատիպ բանաստեղծի մը
գործն են : Բոլորովին տարբեր Բագրա-
տունիէն եւ Հիւրմիւզէն , որոնք յոյն-լատին
գրականութեան աշակերտներ էին եւ հեթանո-
սական գեղեցկագիտութեամբ տողորուած ,
Ալիշան քրիստոնեայ է մինչև . ոսկորներուն

ծուծը ու եւրոպական սոմանթիկ բանաստեղ-
ծութեան ազդեցութիւնն է կրած : Արեւմուտ-
քի գրականութիւնները շատ մօտէն ճանչցած
եւ իւրացուցած այդ բանաստեղծը խորապէս
արեւելից միացած է սակայն , խորապէս «Հայ»
մանաւանդ , անժուժկալ , անստնձ , անհամա-
տական է , եւ կը պաշտէ հարուստ ու մեծա-
շրտինդ բառերու կուտակումը , ալիքներու պէս
չառաչածայն վայելէ վրայ թաւալող տողերը ,
չողչողուն բայց խառնափնդոր իրարու վրայ
ղիշուող պատկերներու . չեղջնեղջումը :
Արին պղծութիւն վարտողապէ ճիւղանալող ,
հոգ մարդոցայն ջոջելով շուշանագորգ ,
ցականողիս շափողայ
Լոյս կարկուտը Արեւայ ,
ձողձողը ճոխմեծմ տրեգիկի ոսկեփնջիկ ,
Եւրոյ առեւտլ շուրջը շամանգաղն օդադարիկ :

Կը սիրէ անանամայնութիւնը ,
չտրեւած փանդուանց որոտընդստ գընչին բարբաթ
ճարտողութիւն :

Կը սիրէ տառապանքներն ,
եւ հազ ընդ հազ հատուէր ճեղքած ճեռաւոր . —

Կը սիրէ մինչեւ իսկ բառախաղերը ,
որ հանքերու ըղս կուտու
Ուսկից հազար կոյտ բուսած .

Բայց եւ ունի էջեր Լամարթինեան պարզու-
թեամբ եւ դանակաւորութեամբ — ինչպէս
«Բնութիւնի սիրուն , վափական , թաւանի քեր-
թուածները կամ այն զմայելի «Մոնիթոր» .
ժութիւնք ընդ հոգեւեմաւ» , գրուած բերեղէ
ոճով մը , զոր նաթպրիան պիտի յօժարակամ
ստորագրէր , Լեղուն , գրաւոր քերթուածնե-
րուն մէջ , Հիւրմիւզին ողորկ ու միշտ վայե-
լուչ ու դաշն հայերէնը չէ , խիզախ ըմբոստ ,
անհանդարտ , փրփրոտ հայերէն մըն է , ուր
նարեկացիին ազդեցութիւնը կը զգացուի :
«Նաւագիտի երգեր» ուն , ինչպէս եւ «Մագ-
թուն» ինչ քանի ոսմիւրէն քերթուածնե-
րուն մէջ որ միջնադարեան հայ աշուղներուն լե-
զունն է որ գործածած է Ալիշան , եւ այդ երգերը
զինքը կը կապուցանեն մեծագոյնը հայ աշուղ-
ներուն՝ Նաւագեւ Քուչակին եւ Սայաթ-Նո-
վային հետ : Այդ բանաստեղծութեանց եւ-
րոպականութիւնը , հակառակ անոնց մէջ նկատուող
թերութեանց որոնք բազմաթիւ են — ճաշա-
կի պակաս՝ երբեմն , համոմատութեան պակաս՝
յաճախ , մերթ ժայռայիղ ճոռոմութիւն , ու
ստեղծողաբանութիւնը վեհմիւն , Լարալիւր
Պայրենին զուգակցորդ , — կը ներկայանայ
իրեւ քերթողական ամենէն հզօր ճեղք որ
երեւցած ըլլայ Հայոց մէջ , Ոչ մէկ հայ բա-

հաստեղծ աշխատանքն, աշխատանքն ու ժողովրդին
 թողնելու և աշխատանքն աշխատանքն, պատկերասրահ ,
 գունավոր ու փարթաձև ձևեր ունեցած է որպես
 Ալիշանի Հոմերական շողի նման , Աստուածա-
 չնչական փայլակներ, Հիւսիսային հարթու-
 թիւններ կան անոր մէջ , ու ատոնց հետ մի-
 չնոյն իսկ անկապաշտ բանաստեղծութեան
 տեսչութեան ցոյցեր, արար քերթութեան արա-
 ւատոր սպանքներու և հայկական շարականի
 գոյտոր մեղեդիներու խառնուած : Փո-
 խանակ հայ աղբիւրն պատկանելու և վանքի
 կիսանքին մէջ իր միտքը կաղապարելու , եթէ
 Ալիշան եւրոպական մեծ աղբիւր մը ծոցը ծնած
 և աղաթ կեանքի մը մէջ զարգացուցած ըլլար
 իր մասնադասական կարողութիւնները , եթէ
 վանականի տարած մարդու գործ կատարելու ,
 քանի որ միակերպ անգլիկացիները նոյն իրաձ
 ըլլար միմիայն բանաստեղծութեան, այն հրե-
 ղէն խառնուածքը որ կը զգացուի իր գործին
 մէջ՝ յառաջ պիտի բերէր թերեւս Հիւսիսային կամ
 Պարսկերէ հասարակ արդեակապէտ մը : Այդպիսի
 քի խոշոր ուժի մը հանդէպ ինչպէս էր՝ ան-
 վիճելի կերպով՝ Ալիշան, աններելի պիտի
 ըլլար թերութիւնները միայն տեսնել, մասն-
 ւանց որ այդ թերութիւնները կը բացատրուին
 միջակայութիւնը (ինչպէս որ փոխադարձաբար ան-
 ներելի և անիմաստ պիտի ըլլար գանոնը քո-
 ղարկել և ապուշ ու անգիտակից ներքոյով
 մը ներկել իր տարող գործը) : Բանաստեղ-
 թեան գերին է գրողի մը մէջ ամէն բանէ
 առաջ գեղեցկութիւնը գտնել և ի վեր հա-
 նել՝ եթէ կայ : և երբ գեղեցկութիւն կայ
 գրողի մը մէջ , ան է որ գոյութիւն ունի , և
 ան միայն , զամ պէտք է մատնանիլ ընել
 ամէն բանէ առաջ : և երբ ան ունի արտասա-
 լոր փայլ մը , կը մոռնայ բոլոր թերութիւն-
 ները , Բերք աբաբան երեք նարեկը վէպ գրած
 է քաղաքական միջակութեամբ մը , — բայց
 գրած է և : Վիտանոյ Լէպոն , որ ամենէն
 զմայլելի գործերէն մէկն է զոր մարդկութիւնն
 արտադրած ըլլայ , ու արքայ Բերքոյին վրայ
 խօսած առանձին մարդ Վիտանոյ Լէպոն կը յիշէ
 միայն և երեք նարեկը վէպերու խառքը չ'ընելու
 Ալիշան գրած է «Հարս'երգը» , «Հետսի բան
 ան ողին հրապարակ» , «Յայգախոնքի տապան
 մանկան Մոնգոլները» , «Սոմիաքները» , «Յի-
 շատակ մահու և մոգեցող» , «Բնութիւնը ինչու
 հուսնի» , «Սոմերկոյածութիւնը ընդ կեղև
 նեաւ» ինչպէս և «Յուշիկներու» և

«Նախապետի երգերու» : Եւ քանի զմայլելի
 հաստեղծները որոնք հրաշալիքներ են մաքուր
 ու բարձր ներշնչման և հոգեթողի ոճի : և
 ատոնց կը բաւեն որպէս զի զինքը համա-
 րինքէ առաջ մեծագոյն բանաստեղծը , որովհետեւ
 որքան ալ Արդիան , Պէշիքթաշեան ,
 Դուրեան կը գերազանցեն Ալիշանը գրական
 այս կամ այն սեռին մէջ ուր իրենք մասնա-
 ւոր ուժ մը ցոյց կուտան , Ալիշան զանոնք ա-
 մենին ալ կը գերազանցէ իր տաղանդին ան-
 հուն բաղադրանութեամբը , լեզուին հարստու-
 թեամբն ու ձայնկութեամբը , տաղաչափու
 անվերջ պէսպիսութեամբը :

Եւ կան մէկ քանի էջեր Ալիշանի ըրերութե-
 ներուն մէջ որոնց համարժէքը ժամանակակից
 ու և՛ հայ բանաստեղծի մէջ չենք գտնելու , և
 ջրը գերազոյն բանաստեղծութեան ուր մաս-
 ձուցն և ձուլ , հաւասարապէս աղնիւ , քարք ու
 հզօր , լսելի կ'ընեն չնչ մը որ երբայցի մար-
 գաբները կամ բոմանքիկ մեծագոյն բանաս-
 տեղծները կը յիշեցնեն :

Ա՛հ, ժամ և , ժամ՝ յորտեւ փառք , շնորհ , տարբ
 քաղդի

Հանգուցանել զամեն ոք սուսն .
 Յորժամ հետապ ախր իր յերկիրս սըրդի՝
 Չուարապիւն ինչ ոչ տեսնեն :
 Ժամ է՝ յոր բիրդ գաւառնալաւ աշխարհի
 Թըրք սուտը մտեսնա ինչպիսիս ,
 Եւ ընդհանր , ծո՛վ շախմատիւց առ երի ,
 Ունայն իմ և յուր մագալաթ .
 Ժամ յորժամ ոչ ինչ գործ չունչ խնդրեան
 Պաղի յոյնեմիսն անպատեւ ,
 Ոչ մը լեւոնիս յափտիսկան աղէկ հայն
 Յանալիս ինչիս սիրս՝ իսկ յաւառ ,
 Ժամ՝ յորժամ ոչ ինչ ինչ լեւոնիս քաղ յանձն .
 Եւ անկե իրեք սիրս մ'յաւառիս
 Ի վերայ բիր յիշատակոցն արկան
 Զիս եւեք շատուր՝ տարալի .
 Ժամ՝ յորժամ ինչիս վաղից իրեքսիս ,
 Կամ ողբերգական առաջ ,
 Որ մալալով բուրբալիս առ սիրս մեծեմիս
 Խորագոյն միւսիս զիսն աղբոյ ,
 Եւ միւրիսիս յայն յանձնագիսն այդ պահու
 Իրեք յայն արեւ հեռաւան
 Ժամանակայ զայն 'նդոստոցիս մայնըն մանու ,
 Եւ իսկանիս սիրս ի սապան ... (1)

...
 (1) «Ժիւրնալ» . — Յիշատակ մանու և մեղեցոյ .

Ալիշան ոչ մէկ ժամանակակից հայ դրաղէ-
տէ կամ բանաստեղծէ աղբիւրութիւն չէ կրած,
ոչ Միխիթրեան գրողներէ, ոչ ալ ուսանայ
ու թրքահայ գրողներէ, մինչդեռ ընդհակա-
ռակ իր ազդեցութիւնը մեծապէս զգալի է
ԺԹ դարու հայ գրագէտներէն շատերուն վրայ:
«Նահապետի երգեր»ուն ցոլքը կ'երեւայ Քա-
մառ-Քաթիկայի կարգ մը քերթուածներուն,
ինչպէս եւ Աղայեանցի ոտանաւոր ու ար-
ձակ բանաստեղծութեանց մէջ. Պէշիքթաշեան
եւ Դուբեան, թէպէտ բոլորովին տարբեր խառ-
նուածքով, «Նուաշներ»ու հնոցէն կաթիւր ըն-
դունած են իրենց հոգեոյն մէջ. եւ «Յուշիկ-
ներ»էն ետքն է որ Մերենց, Մամուրեան ու
Րաֆֆի Հայոց հին կեանքը վերակենդանացնող
իրենց վէպերը յղացած են ու Սրուանձեանց
հայ աշուղի երգերը, ժողովրդական աւանդու-
թիւնները, հեքեաթներն ու բարբերը հաւա-
քելու մղումն է ունեցան:

Իսկ ազգային շարժումին մէջ, Ալիշանի գոր-
ծին ազդեցութիւնը նուազ մեծ ու անմիջական
է եղած քան այն գոր ունեցած է Նալբանդ-
եանին, Քամառ-Քաթիկային, Պէշիքթաշեանին,
Մերենցի, Դուբեանի, Աքորունի, Րաֆֆիի
գործը, եւ ասի երկու պատճառով. նախ Ալի-
շանի գործը, վայելելով հանդերձ տիեզերական
յարգանք մը բովանդակ հայ ժողովրդին մէջ՝
չատ սակաւաթիւ Հայերու ծանօթ է եղած իր
ամբողջութեանը մէջ. ժողովրդին ամենա-
ստուար մեծամասնութիւնը Ալիշանէն ուրիշ
բան չէ ճանչցած բայց «Նահապետի երեքըն-
քանի մը հատուած», «Յուշիկներ»էն քանի մը
էջ, «Նուաշներ»ը, «Պորբարձութիւն»էն ընդ եւ
դեւենեալ»ը, տեղագրական եւ աշխարհագրա-
կան գրքերը իրեն անմասնելի են մնացած՝
գրաբար լեզուով. — ու շատ խրթին պարա-
րով մը — գրուած ըլլալուն համար. ետոյն իսկ
մեր գրագէտներէն կամ գրահմուտներէն չա-
փազանց փոքր մաս մը լրջօրէն ծանօթացած
են Ալիշանի բովանդակ գործին. — Նալբանդ-
եանի, Քամառ Քաթիկայի, Աքորունի, Րաֆ-
ֆիի, Պէշիքթաշեանի, Դուբեանի, Մերենցի,
Մամուրեանի գրուածքները շատ աւելի ըն-
դարձակ տարածուելու են հայ ժողովրդի-
դին մէջ, որովհետեւ չարաբերուած են ժու-
ղովրդին խօսած լեզուովը, Ատկից զատ, մինչ-
դեռ այդ բոլոր ուսանայ ու թրքահայ գրա-

գէտները ժողովրդին մէջ կ'ապրէին ու կը
գործէին, հանրային բոլոր խնդիրներու վրայ
իրենց կարծիքը կը յայտնէին, բարբերու կեր-
պարանաստեղծութեանը համար կը կոտէին,
օրուան գէպերն իրենց, դրօշն կամ ճրարին
նիւթ կ'առնէին, մինչդեռ Նապարեան, Նալ-
բանդեան, Ոսկանեան, Սվաճեան, Աքորունի՝ հա-
ղարաւոր ընթերցողներու հետ ամենօրեայ հա-
ղորդակցութեան մէջ՝ անոնց հոգիին մէջ ա-
զատական զարգիւթներու հոսանքը կը թա-
փէին, մինչդեռ Պէշիքթաշեան հայկական
թատրոնը կը հիմնէր, կրթական հաստատու-
թեանց զարգացմանը կ'աշխատէր, կաթողիկ-
ներու եւ լուսաւորչականներու միջեւ եղբայ-
րութիւն կը քարոզէր, մինչդեռ Մերենց, Մա-
մուրեան, Րաֆֆի հայութեան ապագային կա-
ռուցումը կը պատրաստէին, Ալիշան իր վա-
նական կիսնախն ու գործին մէջ փակուած,
հետո ամբողջին, օրուան խնդիրներէն անջատ
ու իր ազգը ու անոնէն երազին, իր անժա-
մանակ ու անժիր օրոյն մէջ թաղուած, կը
շատաւոր իր երգողի հաւաքողի դերը կատա-
րելով. եւ իր ամբողջ էժը կ'ուղղէր աւելի
հայ ժողովրդին անցեալը վերակենդանացնելու
քան ներկան քննելու կամ ապագան հան-
դերձելու. Հայոց ներկային վրայ Ալիշանի
գործին մէջ ուրիշ բան չենք գտներ բայց եթէ
այն մէկ քանի ողբերը որ «Նահապետի եր-
գեր»ուն մէջ կը նշան (Ողբում գրեց Հայոց աշ-
խարհ, Լուսնակն գերեզմանաց Հայոց) ողբեր
որոնք սքանչելի են իրենց շեշտին անկեղ-
ծութեամբը եւ արտայայտութեան քնքշու-
թեամբը, բայց որոնք որոշ ձգտում մը չեն
պարունակիր. աւելակներն իրականապէս
վերակենդանացնելու ճամբան ցոյց տուող,
այն շատ հազուադէպ էջերը ուր Ալիշան
գործնելու թեան ուղի մը ուղած է մասնա-
նիշ ընէլ հայ երիտասարդութեան, ուրիշ բան
չեն բովանդակիր բայց եթէ յորգոր մը «Մոռա-
ւորական դարացու մն» ընդարձակելու. Ալի-
շան որ հին հայ քաջերուն սիրազորութիւն-
ները երգած ատեն զիւրացուցութեան, զէնքի,
կոխի կամ ծանցումը կը տարբորէ պոզուածէ
տողերով:

Ձայն բարձի կաթուղի կտնգարայ, ձայն արձակայ՝ կուր,
վերք, շունք եւ Աղունք անդրեկնին առ Հայաստան,
գրաթիւք, մեղաւորք, գարթիք, գալթիք իմ յոյսահար,
վասակն եմ սեպուհ մամուլ, փուռայ՝ անձմ եղ ձայն,
Հայայ՝ մանկու, հի կալէք ընթացէք,
Արեամբ փանդիլ գտահար քամիցէք:

նոյն Ալիշանը տարօրինակապէս զգոյշ ու խոհեմ կը զանազան երբ խօսքը կ'ուղղէ արդի հայ սերունդին եւ անոր ճիշդին թիւիս մը կ'ուզէ ցոյց տալ: Սերգ հայրենիքին մէջ, կը հրաւիրէ հայ երիտասարդութիւնը վերականգնել հին Հայտնութիւնը, բայց իբր միջոց ցոյց կուտար ճանչնալ հայ անցեալը, ճանչցնել զայն օտարին, դարգացնել հայ լեզուն, հայ գրականութիւնը, ազնուացնել հայ բարքերը:

Սիրտ ի սիրտ, ձեռն ի ձեռն, եղբարք, պնդեցին, Առ մի նպատակ լեալ ուշ ի կուրծ: Շրջութեան Տրաշուհէջ համախոջ միտքս ծնեցին: Մի բարախիւն ի Լաշէյ հանուալ, Բոցցուք հանցուք ի շիրմաց ու ի յանձուաց Ձգառազուութիւն հարց ամաճ, պարծեալ, Զուցանել ազանց զանցեալս անուախ: Թ'ն եւ օ'ն, եղբարք ետադուան, Կուտուացուք մեզ սիրտ Տոյկապառն:

Աւագ Մասիսը, «Նախապիտի երգերուն մէջ, կ'ըսէ թէ հին փառքերը նորէն պիտի գան եթէ Հայերը

... Սիրով, հաղաքու ու խելօք
Զանգ զանի բարեպէս ու շընչին անհոգ:

«Յուսիկները»ուն մէջ Ալիշան իր այդ տեսութիւնը աւելի որոշ կերպով արտայայտած է զիս չեմ վախճար բռնել մ'էմ Հայտասուն մէկ որոշեալ վիճակի վրայ նպատակ մ'ունեցիր եւ յառաջ քան այլ աղբիւր, եւ որ աւելի հարկուորէ դիտարկու, դեռ այդ վիճակն շնչացած չէ: Գաղտնիք մը չէ ըսանք չէ խորհրդաւոր բան մը այլ հնչեցնել հասանելիութիւն մը հայ մտաց, թէ դեռ գործ մը ունի կատարելու երկիրս վրայ, արեւբաւորի գործ մը ի վկան բան լինցած չէ իրեն համար: Գուռ մը պիտի բացուի իրեն համար ասանք մը ... որ շատ այլ հետու չէ խնդել որ կարծեմ. այդ գուռն երկար ժամանակ կրկնել եւ կրկին կոպտեմ փակեմ շնոյս պիտի: արդէն զգուրաւ բանայիք՝ երբ կը տեսնեմ, եւ համարակուլութեամբ կ'ուզեմ ցուցնել: չըլլայ թէ վախճաւ, մ երբեքսկութեան ապագայ ըստակեմ, աշխարհեան երկրս ժամանակն ի վեր բաշտցնելով բանալի, այդ բանալիքն եւ դատախարակութիւնը: Դատախարակութիւն հայրենասիրական-հայրենասիրութեան յեղեղ ի վերայ իմաստասիրութեան, եւ աս հիմնեալ ի վերայ սուրբ կը բռնեց:

«... Ո՛վ Հայրիկ, ա՛վ հայ պատանիք, ազէն քաղաքացի ըլլալու համար՝ պետք է քննել ստղիլ զայրենիս... քննեցէ՛ք եւ ստղեցէ՛ք ուրեմն այդ ազնիւ եւ բարեպէս յայտասունը, իրեն հայրենիքէ մեր եւ զայնակ սանձայն աշխարհի, քննեցէ՛ք այդոր բարոյականը: քննեցէ՛ք այդոր բարգաւաճութիւնն ի հարուստ լիզուին, որ սպասով դրաւ աւակում եւ բազմախոսակն արեւածնելով հնձուած դրակաւութեամբ: քննեցէ՛ք զայն ի վերջուպէս իր քոսից քանութեանը եւ իր ծիրից վարելուութեանը մէջ: Այդ քննութիւնքը, այդ ուսմանքը, յորգոր ըլլաւ մեզի ունել ըստ գուռնի յարգելու զայրենիս: Եւ մշակելու զայն ըստ սանձայն նշանակութեան բանիս»:

Այս հակասութիւնը շատ հասկանալի է սակայն եւ շատ արդարանալի: Այն չըլանին ուր Ալիշանի միտքը եւ քնարը կազմակերպած, հայ

ժողովուրդը թանձր սոցիալութիւնն է մը հազիւ սթափիլ սկսած, ստրկական բարքերը թօթափելու դիմ հոր մղուած, նիւթապէս ու բաւրոյապէս շատ տկար՝ յարաբերաբար դեռ շատ զօրաւոր Թուրքին լուծին տակ, անկարող էր վերսկսելու: Մամիկոնեանց կամ Ռուբինեանց առնական ճիւղ-Ալիշան, ինչպէս եւ այդ շըրջանի հայ գրողներուն մեծամասնութիւնը, կը մտածէր թէ նախ պէտք էր բարոյապէս, մտաւորապէս ամրացնել հայ տարրը, եւ չմղել զինքը վաղաժամ յանդուրձութիւններու որոնք աղետարեք կրնային ըլլալ: Ժամանակը քաղցի, կրթութեան տարածումը եւ հայ անցեալին ծանօթացումը կերպարանափոխեց Հայոց նոր սերունդները, եւ անոնց մէջ փչեց խիզախ ու անմարմին շուռն մը: Եւան դրապէտներ, ժողովուրդին ցաւերը մօտէն տեսած, զանոնք անձամբ զղացած, ու միանգամայն Արեւմուտքի ազատական գաղափարներով տոգորուած, որոնք այլեւս անբաւական համարեցան անցեալին ոգունովով Հայոյն արդի ցաւերն օրօրելու եւ: անգործնական նկատեցին միմիայն կրթութեան տարածման մէջ անոնց դարմանը փնտռելու: անոնք ցնցեցին ժողովուրդը Գաղափարով մը զոր Ալիշան, — փափուկ եւ կոպտիւ եւ խղճեալով վաճակաւորի հոգի մը՝ հակառակ իր ռազմապետ երգերուն — չէր համարձակւած արտայայտել: Բայց եթէ «ուղղակի» ոչ մէկ զիր կատարած չէ Ալիշան՝ հայկական շարժումին ծագմանն ու արիւնտ յառաջիկա զարգումը թխնել մէջ, եթէ նոյն իսկ հայկական հարցը տիեզերական ու շարքութեան առարկայ եղող խնդիր մը դարձած ատեն՝ ինքը շարունակեց, ներկայէն միտաբար, Անցեալին պատկերը զօնով դրաւ դիւ, աշ ոք պիտի յանդգնի յայտարարել թէ Ալիշանի գործը տեղ ունեցած չըլլայ հայկական շարժումին ծնուցիչ պատճառներուն մէջ: Ընդհակառակն, ամենապարզաւոր տեղ մը կը բռնէ ան՝ այդ շարժումի ներու ու շարքերն մէջ: այդ գործը, որ ծայրէ ծայր ուրիշ բան չէ բայց եթէ երգ մը ի պատիւ դիւցապալութեան եւ որ ուրիշ բանի չի ձգտիլ բայց եթէ ապացուցանելու, որ հայ ազգը մեծ, հզոր, աշխու, ազատ, քաղէ կ'ողած անցեալին մէջ, անուղղակի կերպով, բայց շատ հզօրապէս նպաստած է ազատական Գաղափարին ծննդեանն ու անձամբ արդի հայ մտքին մէջ, որովհետեւ ժողովուրդ մը, երբ դիտակցութիւնը կ'ունենայ անցեալին

մէջ մեն ու անշատ եղած ըլլալուն, չի կրնար երկարորէն հանդուրժել օտրկեցան անտարբէր կացութեան մը մէջ կծաղկողութեան մը, եւ ֆր շառի՛ն ասոն զոհողութիւն թափել՝ այդ պնդեցիկ անցնալը զրականապէս վերանալը, ո՛րոյ համար Ալիշանի գործը՝ Լափեցնող, ապուստանող, ներշնչող մեն ծայրն է եղած որ Կոստանտնուպոլսէն հեռու գրեցած է Բաթթիի գործը:

• •

Կեանքը զոր Ալիշան ապրած է, այնքան սիրուն է եւ ազնիւ որքան իւր գործը, Այդ կ'աշխարհ ամբողջութեամբ ներկայացնելու համար պէտք ուղիւ ծանօթութիւնները ամենաւսման մասովը դեռ կը պակսին մեզի: Ալիշանի մահուան ատիւն. Հ. Թորոսեանի հրատարակած կենսագրականը շատ աւելի բանաստեղծութիւն զի պարունակէ քան մանրամասնութիւններ, շատ աւելի կը ձգտի այդ անսահման կորուստէն զգացուած ցաւը թարգմանելու քան այդ անհետացած կեանքին ամբողջական պատկերացումը մեզի տալու Ռոմընը եղած են այն օտար եւ հայ գրագէտները, որ ամենէն աւելի ազդած են Ալիշանի վրայ: Բարեղի եւ Լոնտոնի մէջ ի՞նչ էին գործերը զոր կատարած է ո՞ր օտարազգի անձնաւորութեանց հետ յարաբերութիւն ունեցած է, ի՞նչ եղած է իւր գերել վանքին մէջ իւրեւ խորհրդատու, Ռաֆայելեան եւ Մոխաթեան վարժարաններուն մէջ իւրեւ ուսուցիչ եւ իւրեւ տնօրէն, որոնք են այն աշակերտները զոր հառուցած է ի՞նչ էին իր կարծիքները ազգային կամ համամարդկային ալիւսալ խնդիրներու վրայ: որոնք էին իր նախախիտութիւնները, նախապաշարունակները, ատելութիւնները (եթէ ունէր), ցաւերը, հաճոյքները, երազները, — այս բոլորին մասին ոչինչ, կամ շատ քիչ բան կ'ընէ Թորոսեանի յօդուածին մէջ, եւ այդ բոլորը պէտք է որ վերհասկնի միաբաններէն անոնք որ Ալիշանը մօտէն ծանօցան՝ ճանչցնեն հայ ժողովրդին, որովհետեւ աններելի կ'ըլլար որ Միլիթարեան Միաբանութիւնը կորստեան մօտէն այդ պաշտելի կեանքին բոլոր մանրամասնութիւնները որոնք թանկագին են Հասարակական համար՝ իւրեւ լրացուցիչը մեկնիչը անոր գործին:

Ինչ որ գիտենք այդ կեանքէն, կը բաւէ ետեւայն հաստատուելու համար որ այն կեանքն ինչ մէկէն էր ան սրտեց բացարձակապէս մեծագոյնակ էր գործին հետ, անոր հետ խառնուած նոյնացած են, անոր մայրն ու զաւակն են միանգամայն Կեանք մը ամբողջ հոգեկան ու մասաւորական տքնութեան, Կեանք մը ամբողջ Գաղափարի մը զոհուած, Կեանք մը ծայրէ ծայր բացարձակ անկեղծութեան մը կնիքովը կրողուած: Կեանք մը ամբողջ վանքի ու գաղութի մէջ անցած, գրեթե վրայ հակած՝ անունցի վերակենդանացնելու համար նուազած անցնալին պարտկերը, թարմ հոգիներու վրայ ծածկ՝ անունց մէջ ցանկու համար աշխատասիրութեան, հայրենասիրութեան, գեղեցիկասիրութեան սերմերը, իւր բոլոր աշակերտները — եւ անունցի՛ն անմահ փափուկ բանաստեղծներ ու հզոր գրագէտներ են եղած — խանդավառ պաշտումով մը կը պահեն յիշատակն այդ անմահական ուսուցչին որ սիրելի, ապրելի, գործելի, գրելի ստեղծուած է իրենց ցեղի իր բոլոր միաբանակիցները դուրսդուրով խառն երկկիւղածութեամբ մը արատաւան են միշտ անունցն այդ այնքան սիրուն որքան մեն ծայր գուն որ ամբողջ կեանքին մէջ իւր ընկերներէն ոչ մէկը չէ վշտացուցած եւ քիտցած է ամենուն ներշնչել անունցն սէր եւ անունցն յարգանք, ունենալով համեստութիւն մը այնքան անսահման որքան իւր արժանիքը, Այդ համաստեղծութեան տարապայման էր, իւր արհամարհանքը՝ բացարձակ, ամէն շողողուն տիպաբանութեւն, պաշտօնական պատիւներու, ու եւ ցոյցի համար, Գեր. Հիւրմիշի մահուանէն յետոյ շատ գիւրաւ կրնար արբանայր ընտրուիլ բոլոր ուժովը հակառակած է այդպիսի ընտրութեան մը: Գերագոյն ամբողջ, դահերուն գահը՝ իրեն համար՝ իւր աշխատողի խոնարհ արժեքին էր Բնաւ չէ արժեքած որ զինքը լուսանկարին, եւ զրեթէ միշտ իրմէ գաղտնի է որ իւր լուսանկարը հանած են իւր հիացողութեան մէկուն, որ մտաղիւր ըլլալով իւր կենսագրութիւնը պատրաստել, իրեն հարցուցած էր թէ ի՞նչ տիպաբանութեւն ունէր եւ ի՞նչ շքանշաններ, Ալիշան հետեւեալ պատասխանը տուած է՝ «Տրոյսնեմ» — Հայ եւ քանայն շքանշան

շանհո՞րս — կապաս եւ դօտիս» ։ Ալիշանի ամբողջ հոգին այս երկու բառին մէջ է ։

Տպաւորութիւնը զոր իր անձը վրաս թողուց՝ երբ երեք տարիի չափ առաջ զինքը տեսայ վիեակտիկի վանքին մէջ ։ շուարուծի ։ խանդաղատանքի եւ զմայլման բուռն իստաւորք մը եղաւ ։ պարթեւ հասակով ։ թիկնիդ եւ վեհապաշտ ծերունի մը կը սպասէի զանկը ։ եւ տեսայ փոքրիկ ։ թեթեւ ։ զրեթէ աննիւթ էակ մը որ զետնին վրայէն կը սահէր աւելի քան կը քայլէր ։ եւ որ իր թռչնակի վզին վրայ կը կէշէ երկրպագիլի գլուխ մը տեւես որ մարտէի — ծերունի բռնշտակ մը կարծես որ երկնքէն փախեր մեր մէջէն էր իկեր իր բերեղէ կողովը պահ մը մեր ցաւերն անուշցնելու համար եւ որ կ'արտաբեր սակայն վայրկեան մը առաջ վերաթռիլ դէպ ի իր հետաւոր օղակաւոյց կապոյտ բոյնը որուն կարտու Խնէր միշտ ։

Նս փափաքած էի երթալ վայրկեան մը զինքն իր խուցին մէջ տեսնել՝ յարգանքս ու հիացումս յայտնելու համար իրեն ։ եւ անա՝ առանց ըստէ մը սպասցնելու՝ ինքն իսկ էր որ եկաւ ։ աշն արան ուր կը դտնուէի եւ առաջարկեց զիս պաշտօնեղ վանքին ամէն կողմերը ։ բոլոր արդարեւս ։ բոլոր պնդումս՝ զինքը համուհալու համար որ այդ նեղութիւնը ։ այդ յողնութիւնը չստէ ։ ապարգիւն ելան ։ ու ստիւպուեցայ ։ ամթանար ։ շուարած ։ բայց բռնադատուած իր անդիմադրելի ժպիտէն ։ ընդունիլ որ ինքը ։ «Նահապետը ։ առաջնորդը ինձի սրտէն սրտ ։ քիչ յետոյ ։ նմարեցի սակայն որ յոգնութիւնը զոր կը վախճայ պառճանակ իրեն ։ գոյութիւն չունեցող բան մըն էր իրեն հաւմար ։ նրբաճեղքներէն կ'անցնէր աշնպէս արագ ու թեթեւ քայլով մը որ գծաւարութիւն կը կէշէ իրեն հասնելու ։ Այդ առկայ թուող լայտերը իր բոլոր բոցը դեռ պահած էր ։ նոյնքան անբիծ ու պայծառ որքան առաջին օրերուն ։ միայն ճկարկով սիրուն թողով մը հիմա պատած ։ որ զայն մեղմացած ցոյց կուտաւ արտաքուստ ։ մինչդեռ ներքնապէս անփոփոխ էր ան ։ Այդ ամբողջ կրակով չիմուած մարդը ։ որ իր երիտասարդութեան ամենէն հրեղէն օրերուն մէջ հրաժարած էր աշխարհի բոլոր հաճութիւններէն ու ինքզինքը նուիրած էր վա-

նակա՝ «ծերունական» Գեանքի մը ։ այդ բուռն ու փրփրայոյց խառնուածքը ։ որ արդէն քսան եւ չորս տարեկան հասակին մէջ զՅուլիկներու եւ Նալուզի երգերը ու «Նահապետ» ին ։ այդ Հայութեան մեծ-հայրիկի ։ հայ հին փառքերուն օսկին արդի աւերակներուն մոխրին մէջէն փնտռող ։ հայ ազգին բոլոր պարծանքներն ու ցաւներ ։ յոյսերը ։ երգող ։ զղբացող ։ օրհնող Ծեւրունիի տիպարը կը ստեղծէր ու կը հագնէր ։ մինչեւ իր կեանքին վերջը ։ այդ արտուժ ու տարրած օրերուն մէջ իսկ ։ երբ հոյզը երակներուն մէջ ցամքել եւ մարմինը կծկուի ։ կարկամիլ ։ հատիկի ու գլուխը ձմեռնոտիկ սկսած էր մահ փայլող ճերմակներով ։ երբ վերջապէս ութնամ տարեկան բեռը զինքը իրօք դարձուցած էր «Նահապետ» ։ միշտ երիտասարդ մնացած էր ։ երիտասարդ՝ մաքուր ու սրտով ։ Ու այդ հոգեկան զօրութիւնը որ անհղծ կը մնար ։ այնպէս մեծ էր որ կ'ելեգարականացնէր խարխլած ։ արդէն մահէն ըմբռնուած մարմնիկ եւ դեռ զայն կը գործածէր՝ ժիր ու առոյժ՝ գրելով ։ խօսելով ։ ապրելով ։ իր բոցն արտադրացնելու ։ Մինչեւ վերջին օրը ։ Ալիշան իր գրասեղանին փակած մնաց՝ անընդհատ շարունակելով իր գործը ։ իր կեանքը վերջացրէ երբ այլեւս մարմինը ։ հիւժուած ։ սպառած ։ չէկրցեր բաւել վեր վերցնելու այդ մշտաւտնիդ ու մշտաշարժ համայնածախ միտքը ։ Մա հուսած նախորդ օրը ։ վանականները՝ ինչպէս կը նկարագրէ Հ. Թորոսեան՝ զինքը տեսեր են զուարթ ու աշխոյժ ։ առաւօտեան պատարագին եւ իրիկուան ժամերգութեան ներկայ է դերոնուեր ։ յետոյ խօսակցեր է միաբաններն ու մանց հետ եւ «Հայագաւառումն ու Ալիշանյոյս քրիստոնէութեան ի Հայաստանի երկու վերջին մեծ աշխատութիւնները՝ աւարտած ըլլալուն համար գոհունակութիւնը յայտնէր ։ բայց զիչեքը ։ յանկարծ շնչադրեցութիւն է անեցիկ՝ ինչպէս անցեալ ձմեռ ալ ունեցած էր քանի մը անգամ ։ բայց կրցած էր յաղթիլ մահուան այդ առաջին յարձակումներուն ։ Այս անգամ մահն է որ կը յաղթէ ։ Բժիշկը կը յայտնէ որ վիճակը չառ ծանր է այդ անգամ եւ խորհուրդ կուտայ ։ հոգեւոր պատասխութիւնները տեսնել» ։ կէս զիչեքին մօտ տեսակ մը ժամանա-

կաւոր հանգիստ կ'ունենայ մահամերձը եւ կրնայ քնանալ քանի մը ժամ . բայց հազիւ արչալոյսը կը ծագի , ներքին հզօր մղում մը զինքը անկողնէն դուրս կը նետէ . կ'ուզէ , զգալով թերեւս որ վերջին պահը մօտեցած է՝ իր շունչը աւանդել խաչին ոտքը , Գրիստոսի ու բոլոր հայ նահատակներու նշանն . որ իր ամբողջ կենաքին զրօշը եղաւ . — մենիկ՝ լսեւ լով սուրբ մեղեդիները զոր իր հայրերը երկնեցին : «Ժամը վեց կը հնչէ , կը պատմէ Հ. Թորոսեան , — իւնիոնի աչք կը բռնայ , կը նայի շուրջը եւ կը հարցնէ . «Ժամը քանի՞ է» . — «Ժամը վեց է» կը պատասխանուի : «մէւր հասաւ առաւօտեան ժամերգութիւնը» , կ'ըսէ : — «Հիմակ սկսաւ» անմիջապէս , կը պատասխանուի : Կը զարմանայ , եւ կարգէ դուրս նայաւ . մը կը ձգէ . եւ իբր թէ անպարանք մ'ունենար ժամերգութեան հասնելու , կ'ուզէ կապան հագնիլ եւ անկողնէն դուրս ելլել : Մօտը կանգնող վարդապետը կը դժուարի հընազանդելու հասկնելով իրենցը կարողութիւնն շուենքը ելլելու : Նա կը կրկնէ խոյրիքը եւ իրեն ձեռքով եւ ուրիշներուն օգնութեամբ կը հաշին կապան , անկողնէն կ'ելլէ , եւ զողջօրն քայլերով կ'ուղղուի զէպքի աղօթարանը , կը խաչակնքէ ինքզինքը եւ բազկատարած , եռանդազին կը համբուրէ խաչկութիւնը . հազիւ թէ կը զատուի անկէ , սաստիկ սարսուռ մը կը բռնէ զինքը , եւ բերնէն արիւն եւ սեւ հիւթ մը դուրս տալով՝ կը մարի առկայծ ճրպար , — կ'աւանդէ մաքուր հողին իր հոգեւուն որդւոց թեւերուն մէջ : »

Մահ մը որ քերթուած մըն է ամբողջ , քերթուած մը ուր այդ մեծ խանդավառութեան , մեծ հաւատքի , մեծ անկեղծութեան ու մեծ մաքրութեան կեանքը վերջին կտրուկ բայց վեհապայծառ պատկերի մը մէջ կը համառօտուի : Բայց մահը անիմաստ բառ մըն է՝ Ալիւանի պէս մարդու մը հանդէպ : Որքան աստի՛ որ հայ ազգը գոյութիւն ունենայ , Ալիւանի գործը պիտի կենդանի մնայ , եւ անոր հողին պիտի յաւիտենապէս չողայ՝ միշտ ներկայ , միշտ վառ , միշտ սիրուն , միշտ տաք , ետեւէ ետեւ եկող բոլոր հայ սերունդներուն սրտին վերեւ , ինչպէս իր երգած Պրեանակը զեղեցիկ , լապտեր՝ աստուածավառ :

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

ԽԱՍ-ՓՈՒՅ

— 0 —

(Շար. եւ վերջ)

Գ

Գիշերուան խոտվութիւնը առաւօտուն ամբողջ քաղաքին խօսակցութեան առարկան էր զարձած : Շատերը վախճանուն իրենց խանութները բացած էին : Յրուած «խաղ-փուշ»-ները գեւ կը թափառէին փողոցներուն մէջ : Յօրենատէրերը կատղած էին , իսկ սովատանջները կը գովէին «խաղ-փուշներու վարմունքը :

Այսպիսի խոշոր զէպքեր շատ անգամ էին յայտնի լանին , կամ շատ մեղմացած ձեւով կը յայտնէին : Սովորաբար զեկուցումը կը յաղաղեցնէին , մինչեւ որ Շահը արամադրուած ըլլար , եւ յարմար ժամանակ մը գտնէին պատահած անկարգութիւնը անոր յայտնելու :

Սրը ուրբաթ էր , Այդ օրը Շահը սովորութիւն ունէր քաղաքէն ոչ շատ հեռու դռնեղոյ ու խառանդի մը երթալ՝ աղօթելու համար : Գնացքը սկսաւ առտուն կանուխ եւ տեւեց մէկ քանի ժամ :

Ամենէն առաջ չքեղազարդ ջորիներու ստուար խուճեր , վրաններով եւ ամեն տեսակ բարիքներով ընդհաւորուած , կը կրէին պատարասութիւնները արքայականախանձաչին զորայնտեղ պիտի ընէր :

Յետոյ կանանոցը ճամբայ էլաւ :

Մածկուած կառքերու , փակուած պատգաւակներու եւ դեսպակներու երկայն շարք մը լիցուցած էր այն փողոցը որ պալատէն զէպք յիշեալ Ռախտատեղին կը տանէր . հարեւրներով կարեի էր հաշուել անոնց թիւը որոնց իւրաքանչիւրին մէկ մէկ մէկ թաղուհի նստած էր : Ատոնց ետեւ էն կ'երթային հարճերու եւ պալատական նախնիներու պատգարակներն ու զեւսականներ : Գնացքը կ'անցնէր համբարձաց կերպով , իւրաքանչիւր կողքը չրջապատուած էր խումբ մը զինեալ ներքինիներով , որոնք անդադար կ'աղաղակէին՝ «բուր-չով» . . . «բուր-չով» . . . որ կը նշանակէ «կոյր եղբի» . . .